

ДК 130.32+172.12+321.01

АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ОСОБИ У ЗАХІДНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Віталій Білецький

*Донецька державна академія управління, вул. Челюскінців, 174
м. Донецьк 83000*

Актуальність дослідження делінквентної особи обумовлена необхідністю реформування вітчизняних правових інститутів. Впровадження нормативних актів повинно ґрунтуватися на глибоких наукових дослідженнях особи. На нашу думку, саме філософія є тією наукою, яка здатна цілісно та інтегровано розглянути цей об'єкт, визначити його сутність, структурні компоненти, гносеологічні та аксіологічні аспекти. Важливим, без сумніву, є аналіз західних філософських теорій особи XIX-XX ст., які впродовж тривалого часу залишалися закритими для українських дослідників.

Ключові слова: делінквентна особа, теорії особи, індивідуальність, соціальні відносини.

На Заході проблему особи вивчали З.Фрейд, А.Адлер, К.Юнг, Е.Еріксон, Е.Фромм, К.Хорні, Г.Оллпорт, Б.Скіннер, А.Бандура, Д. Роттер, Д.Келлі, А.Маслоу, Ф.Ніцше, К.Ясперс, Ж.П.Сартр, А.Камю. Вони сформулювали ряд філософських концепцій про особу, серед яких найбільш відомими є: психоаналітична, психодинамічна, аналітична, гуманістична, соціокультурна, диспозиціональна, соціально-когнітивна, біхевіоризм та екзистенціалізм.

Засновником психоаналітичної теорії є австрійський вчений З.Фрейд (Sigmund Freud), який намагався з'ясувати механізм утворення ідеальних моделей діяльності та поведінки у свідомості людини. Після тривалих досліджень він висунув оригінальну трикомпонентну теорію особи, складовими якої були "Ід", "Его" та "Супер-Его" ("Воно", "Я" та "Над-Я") [9-11]. Найсуттєвішою і найдревнішою компонентою особи, на думку З.Фрейда, є "Воно". Це сукупність біологічно обумовлених спадкових інстинктивних фізіологічних потреб, які ґрунтуються на людській еротичності та потязі до руйнування ("Ерос" і "Танатос") [9; 11]. Учений вважав, що ця складова виражає первинний принцип людського буття – жагу до якнайшвидшої розрядки психічної енергії (лібідо), яка обумовлена біологічними потребами.

Інша складова особи “Я” включає свідомість і протягом дитинства поступово виділяється з “Воно”. “Я” деформує примітивні потяги і перетворює їх на усвідомлені бажання. Хоча в цілому свідоме слугує вимогам підсвідомого, з часом у ньому формується третя структура, яка гостро конфліктує з “Воно”. Цю структуру вчений назвав “Супер-Его” (або “Над-Я”, “Ідеал-Я”) і вважав, що це інтерналізована версія суспільних стандартів поведінки, моральна сила особи, яка поєднує засвоєні нею соціальні норми, цінності, суспільні ідеали, правила та заборони [9; 10].

За філософською концепцією вченого, особа не є гармонійною системою, вона перебуває у постійному внутрішньому конфлікті двох сил – первинного “Ід” (біологічне) та вторинного “Супер-его” (соціальне), який часто призводить до душевних хвороб. Фрейд також розумів цей феномен як відносно сталу, нединамічну систему, яка протягом зрілого етапу життя практично не розвивається. Антисоціальна делінквентнаї спрямованість, на думку вченого, – то цілком природне явище, зумовлене, зокрема, спадковою агресивністю, яка є в кожній людини, але має різний “енергетичний потенціал” і по-різному контролюється “Над-Я”. Аналізуючи проблему детермінації розвитку особи та причин поведінки, З.Фрейд приходить до думки, що лише біологічне і спадкове є визначальною детермінантою, а соціальні нормативи “Над-Я” є штучною і, власне, чужою природі людини стримуючою структурою – тобто свобода вибору, відповідальність, воля та самовизначення особи різко обмежені біологічними факторами.

Дослідник Альфред Адлер (Alfred Adler) запропонував психодинамічну концепцію особи. Він дискутував із Фрейдом, вважаючи, що сутність цього феномена можна зрозуміти лише з урахуванням великої ролі соціальних факторів. На відміну від Фрейда внутрішній конфлікт Адлер розглядав як ненормальне явище. Особа, на думку вченого, є гармонійною організацією. Він наполягав на неможливості ізольованого, відокремленого розгляду складових особи. Учений розглядав особу як неподільну, відносно сталу систему [1]. Теорія Адлера містить елементи діалектичного аналізу феномена: окремо взяті біологічне чи соціальне не є однозначними детермінантами формування особи, вони лише забезпечують первинну основу для її розвитку, а також той спонукальний вплив, на який індивідум реагує, використовуючи власну творчу силу. А.Адлер твердив, що специфіку суб’єктивної ідеальної моделі діяльності конкретної людини можна зрозуміти, лише проаналізувавши особистісно значимі для неї цілі, які є своєрідним індикатором того, вплив якої з детермінант (біологічного чи соціального) був для конкретної особи вагомим. Адлер, як і Фрейд, схильний розглядати особу зрілої людини як малодинамічну систему, яка, виробивши власний “стиль життя”, залишається практично незмінною.

Погляди Еріка Еріксона (Erik Erikson) на роль соціального у формуванні особи подібні до міркувань Адлера. Еріксон, зокрема, стверджував, що особу потрібно розглядати як результат узгодженої взаємодії біологічних, поведінкових, емпіричних та соціальних чинників [5]. Він підкреслював важливість впливу на особу соціально-ціннісних, культурних чинників, а біологічні задатки розглядав як передумови до особистісного росту. Дослідник вважав, що особа володіє свободою, яка обмежена суспільною відповідальністю. Теорія Еріксона має більш яскраві, ніж в Адлера, ознаки діалектичного аналізу: він розглядає особу як динамічну систему, яка долає внутрішні бар'єри, пов'язані з існуванням нижчих біологічно детермінованих потягів, внаслідок чого відбувається особистісний ріст та вдосконалення [5].

Швейцарський психіатр і психолог – Карл Густав Юнг (Carl Gustav Jung) створив власну аналітичну теорію особи (душі), яка фрагментарно нагадує психоаналіз Фрейда. За Юнгом, душа складається з таких елементів, як “Его”, особистісного несвідомого та колективного несвідомого. “Его” включає свідомість, завдяки якій зберігається цілісність особи [17, с.10]. В особистісному несвідомому перебувають забуті або витіснені спогади, які можуть сильно впливати на поведінку людини (так звані “комплекси”). Оригінальним моментом теорії особи Юнга є положення про об'єктивне існування глибого “шару” особи – колективного несвідомого, яке вміщує латентні сліди пам'яті людства, а також людиноподібних предків. Структури, які складають цю компоненту особи Юнгом назвав архетипами [17]. Це спадкові комплекси, які є підґрунтям формування ідеальної моделі діяльності у свідомості людини. Наприклад, архетипи “Мати”, “Дитина”, “Герой”, “Шахрай”, “Смерть” Юнг розглядав як латентні ідеальні моделі діяльності та поведінки, тобто дослідник вважав біологічні (спадкові) фактори надзвичайно важливими у детермінації всіх видів діяльності та поведінки, зокрема асоціальних та злочинних.

Доктор філософії Еріх Фромм (Erich Fromm) є прихильником гуманістичної теорії особи. Учений наголошував на виключній важливості соціальних детермінант у розвитку цього феномена. Особу можна зрозуміти лише беручи до уваги вплив на неї конкретної історичної культури, яка, на його погляд, включає соціологічні, політичні, економічні, релігійні та антропологічні фактори [12]. Досліджуючи соціально-біологічну природу людини, він прийшов до висновку, що особа володіє значною свободою, реалізуючи яку, вона може подолати залежність як від соціальних, так і від біологічних факторів, що, відповідно, неминуче призведе до відчуженості особи від природи та суспільства [13]. Більшість людей, на думку Е.Фромма, підсвідомо розуміючи небезпеку відчуженості, з острахом ставляться до власної свободи і, власне, уникають її. Вчений зазначав, що найрозповсюдженим у суспільстві способом “втечі від свободи” є повне

підкорення особи суспільним нормам – конформізм, який, є шкідливим і не сприяє розвитку індивідуальності. Антисоціальну спрямованість особи, Фромм вбачав у гіпертрофованому відмежуванні від соціальних детермінант, суспільній безвідповідальності та відчуженні.

Е.Фромм вважав, що зберегти індивідуальність, автономію і відчуття єдності з суспільством можна завдяки “позитивній свободі” [13]. Головне для досягнення позитивної свободи – спонтанна активність особи. Вчений назвав також ключові компоненти позитивної свободи – любов та працю, завдяки яким люди об’єднуються, не жертвуючи при цьому своєю індивідуальністю.

Важливим моментом теорії Фромма є теза про наявність в особі низки екзистенціальних потреб (потреба встановлення соціальних зв’язків, подолання тваринної природи, відчуття себе частинкою світу, ідентичності (унікальності), творчості, потреба у системі поглядів, відданості, повне задоволення яких дає змогу досягати позитивної свободи [12;13]. Реальне соціокультурне середовище, як вважає філософ, допускає певний ступінь їх задоволення, який суттєво впливає на формування типу особи. Вчений виділяє п’ять таких типів: рецептивний, експлуатуючий, накопичуючий, ринковий і продуктивний. Фромм зазначав, що незадоволення потреб може стати причиною формування слабкодухої, егоїстичної або делінквентної особи. Продуктивну – активну й творчу орієнтацію особи він називав ідеальною і вважав, що можливою для кожного вона стане лише за умов докорінних соціальних реформ.

Карен Горні (Karen Horney) представляє соціокультурний напрямок західної персонології. Вона підкреслювала важливість культурних та соціальних впливів на особу, дискутувала з Фрейдом щодо ролі фізичної анатомії у детермінації статевих розбіжностей між особистостями чоловіків та жінок [14]. Аналізуючи проблему девіантної поведінки, Горні наголошувала, що вирішальним фактором у розвитку особи є соціальні відносини між дитиною і батьками, які повинні вдовольняти дві головні потреби дитини – потребу у задоволенні та безпеці [15]. Невдоволення цих потреб, на думку Горні, веде до розвитку “базальної ворожості” та “базальної тривоги”, що змушує особу застосовувати ряд захисних поведінкових стратегій, деякі з яких призводять до асоціальної спрямованості особи [14].

Філософію екзистенціалізму представляють передовсім Ж.-П.Сартр, К.Ясперс, Г.Марсель, А.Камю, Ф.Ніцше. Екзистенціалісти поділяють буття особи на справжнє і несправжнє. Несправжнім буттям (Ман) є соціальне існування людини, у якому вона регулює свою поведінку відповідно до певних суспільних нормативів і, як вважають екзистенціалісти, фактично не керує своїм життям, втрачаючи свою індивідуальність. Відчуття ж “справжнього” буття приходить до людини під час сильних емоційних станів (страху, відчаю, тривоги) і проявляється як гостре почуття самотності, плину

існування, власної унікальності. На думку прихильників екзистенціалізму, людина лише за умов усвідомлення цього здатна самотійно керувати власною долею. Філософи-екзистенціалісти не досліджують структуру особи, вважаючи її неспізнаваною, при цьому вони висвітлюють окремі її якості (переважно вольові), вважаючи їх потужним інструментом творення “справжнього” буття.

Наприклад, Ж.-П. Сартр вважав, що особа не є продуктом спадкових та соціальних чинників. Він зазначав, що “людина не є чимось іншим, як тим, чим вона сама себе робить”. На думку філософа, існує лише одна істинна реальність – реальність суб’єктивна. Сартр твердив, що усі люди живуть в абсурдному світі, перед ними стоїть завдання наповнити власне життя смыслом, причому особа сама несе відповідальність за свій життєвий вибір, а відчай, відчуження і тривога є наслідком неправильного вибору. Першочерговою потребою особи, на думку екзистенціалістів, є розвиток безмежної індивідуальної свободи, а необхідність соціальної відповідальності людини, як наголошував, зокрема Ф.Ніцше, може у ряді випадків ігноруватися.

Диспозиціональний напрямок західної філософії представляє Гордон Віллард Оллпорт (Gordon Willard Allport), який вважав, що поведінка людини детермінована значною мірою ситуативно. Він також наголошував, що пізнання особи обмежене і можливе, в принципі, лише фрагментарно. Філософ характеризував особу як “динамічну організацію психофізіологічних систем індивідуума, які визначають характерну для нього поведінку та мислення” [16]. Досліджуючи механізми формування ідеальної моделі діяльності у свідомості людини, важливо виділити найбільш сталу одиницю аналізу – рису особи. “схильність поводитися певним чином у широкому діапазоні ситуацій” [16]. Характерна риса особи, за Оллпортом, є певною внутрішньою стереотипною моделлю поведінки, яка у подібних ситуаціях змушує людину діяти відповідно. Особа не є пасивною і, як вважав філософ, перебуває в активному пошуку таких ситуацій, у яких могли б реалізуватися її риси. Особа, на думку вченого, має певну свободу, яка обмежена соціальною відповідальністю.

Оллпорт наголошував на тому, що делінквентна особа не здатна до самоаналізу, самоконтролю, гармонійних соціальних відносин, для нього характерна тривожність, ірраціональність, відсутність почуття гумору.

Теорія Оллпорта має важливий аксіологічний аспект і особа не лише реагує певним чином на стимули, але має чітко визначену соціальну спрямованість (стратегічну мету розвитку), яка може бути зрозуміла у контексті особистісних цінностей – теоретичних, економічних, естетичних, соціальних, політичних та релігійних. Перелічені автором цінності

визначають вектор розвитку особи – потяг до зиску, розкриття істини, прагнення гармонії, влади, любові тощо.

Біхевіоральний напрямок західної філософської думки представляє Фредерік Скіннер (Burrhus Frederic Skinner). Вчений вважав, що потрібно звернути увагу на вплив навколишнього середовища на поведінку людини. Скіннер заперечував внутрішні когнітивні детермінанти поведінки особи – він розглядав цей феномен як організм, який володіє набутими складними й незалежними реакціями [16]. Учений також дійшов висновку, що поведінка людини безпосередньо обумовлена можливістю підкріплення її з навколишнього середовища. Дослідник виділяв як позитивні види підкріплення поведінки (успіх, нагорода), так і негативні, аверсивні (неприємні та больові) стимули. При цьому він вважав, що контроль поведінки, який ґрунтується на покаранні, найчастіше викликає негативні соціальні ефекти (тривогу, страх, асоціальні вчинки) внаслідок тимчасовості своєї дії. Скіннер пропонував замість аверсивного контролю над засудженими застосовувати в пенітенціарній практиці позитивні види підкріплення поведінки [16].

Засновник соціально-когнітивного напрямку західної персонології, доктор філософії Альберт Бандура (Albert Bandura) вважав, що особу потрібно досліджувати у світлі безперервної взаємодії між трьома факторами: поведінковими, когнітивними і середовищними [2]. Філософ був переконаний у наявності глибокого діалектичного зв'язку між особистістю і середовищем. Бандура дискутував з біхевіористами, які пояснюють особистісну активність лише зовнішніми чинниками і, фактично, не розглядають її внутрішні детермінанти. Називаючи “взаємний детермінізм” трьох чинників (відкритої поведінки, особистісних характеристик та впливу оточення) головним принципом аналізу особи, він вважав, що особа одночасно є продуктом і творцем суспільного оточення і себе самої [2]. Вчений, не зупиняючись детально на аналізі структури особи, наголошував на динамізмі та складності цієї організації. Досліджуючи гносеологічні аспекти особи, процес формування ідеальної моделі діяльності та вектори розвитку особи він вважав, що на них суттєво впливає сприймання (перцепція) оточуючого середовища, тобто можливість чуттєвого пізнання тих моделей діяльності, які оточують особу впродовж онтогенезу. А.Бандура стверджував, що злочинність і делінквентна діяльність є, головним чином, продуктом сприйнятих та засвоєних особистістю асоціальних моделей поведінки [2].

З Альбертом Бандурою погоджується інший представник соціально-когнітивного напрямку – Джуліан Бернард Роттер (Julian Bernard Rotter), який акцентує увагу на соціальних та когнітивних факторах формування особи. Роттер вважав, що для прогнозування поведінки людини, в тому числі

антисоціальної, необхідним є врахування потреб особи (у визнанні, у захисті та залежності, домінуванні, незалежності, любові, фізичному комфорті), а також цінність кожної з цих потреб для конкретної людини.

Когнітивний напрямок філософської думки Заходу яскраво представляє Джордж Александер Келлі (George Alexander Kelly). Він побудував власну теорію особи на принципі конструктивного альтернативізму. Важливим гносеологічним аспектом теорії Келлі є визначення особи як постійного дослідника світу. На думку вченого, люди мають про світ різні, альтернативні погляди, він також надає великого значення тому, як саме люди усвідомлюють та інтерпретують власний життєвий досвід.

Як вважав дослідник, у процесі онтогенезу людина накопичує особистісний унікальний життєвий досвід, який, зокрема, складається з відносно сталих ідеальних моделей діяльності у різних ситуаціях, а також власних знань про оточуючий світ та його властивості. Складовими особи вчений виділяє так звані конструкти – індивідуально-специфічні понятійні системи або моделі, сталі способи, які людина застосовує осмислюючи явища. Келлі не дає чіткого визначення поняттю особи, вважаючи, що вона є “нашою абстракцією діяльності людини і наступною генералізацією цієї абстракції на всі аспекти її зв’язку з іншими людьми” [16]. Келлі вважає, що особа – то унікальна організована система конструктів, яка є динамічною і здатною на гнучку зміну складових у разі невдач або появи нових фактів у процесі пізнання.

Відомим дослідником особи у західній науці є Абрахам Гарольд Маслоу (Abraham Harold Maslow). Він твердив, особа є активним творцем власного життя. Вчений зазначав, що людина ніколи не буває статичною, вона постійно перебуває у процесі становлення, маючи значну свободу [7]. Важливим моментом теорії Маслоу є розуміння особи як цілісної та нероздільної на складові сутності, розуміння якої можливе лише при дослідженні мотивації. Він, зокрема, описує особу як “істоту, яка постійно прагне” [7]. Учений виділяв потреби фізіологічні, безпеки та захисту, належності до соціуму, самоповаги, самоактуалізації, самовдосконалення. Він, як Фромм і Бандура, припускав, що ці потреби є спадковими і утворюють ієрархічну систему. Маслоу вважав, що “вищі” потреби – самовдосконалення, самоповаги, належності до соціуму автоматично актуалізуються при задоволенні потреб “нижчого” рівня – біологічних, захисту. Людина, яка задовольнила власні потреби (передовсім “нижчі”) набуває, на думку вченого, більшої свободи.

Погляди Абрахама Маслоу щодо особистісної відповідальності нагадують судження екзистенціалістів. Зокрема, він твердив, що існує

єдиний вид відповідальності – відповідальність людини перед собою за власний життєвий вибір.

Аналіз найважливіших західних філософських теорій особистості XIX–XX ст. свідчить про глибину та неоднозначність феномена людини, наявність у ній різних рівнів організації біологічного, індивідуально-особистісного та соціального. Більшість філософів наголошує на визначальній ролі соціальних детермінант, які обумовлюють спрямованість особи (зокрема делінквентну). Отже, вплив організованих певним чином соціальних чинників може забезпечити зміну особистісної спрямованості. Це уможливорює реконструкцію та ресоціалізацію делінквентної особи (правопорушника, засудженого), що є однією зі стратегічних цілей правових інститутів. Правові структури нашої держави повинні керуватися у своїй діяльності принципом відновного соціального впливу на особу.

-
1. Адлер А. О нервическом характере. СПб., М., 1997.
 2. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений. М., 2000.
 3. Глоточкин А., Пирожков Б. Воля и ее воспитание у заключенных. М., 1969.
 4. Глоточкин А., Пирожков Б. Психологические основы режима. М., 1968.
 5. Ериксон Э. Детство и общество. СПб., 2000.
 6. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики. СПб., 1997.
 7. Маслоу А. Новые рубежи природы. М., 1999.
 8. Радов Г. Роль та місце пенітенціарної системи в структурі державного управління України // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. К., 1997. №1 (2).
 9. Фрейд З. Введение в психоанализ: лекции. М., 1989.
 10. Фрейд З. О психоанализе. М., 1990.
 11. Фрейд З. По ту сторону принципа наслаждения // Я и Оно. Неудовлетворенность культурой. СПб., 1998.
 12. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М., 1998.
 13. Фромм Э. Человеческая ситуация. М., 1995.
 14. Хорни К. Женская психология. СПб., 1993.
 15. Хорни К. Наши внутренние конфликты. М., 2000.
 16. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности: основные положения, исследование и применение. СПб., 1999.
 17. Юнг К. Божественный ребенок. М., 1997.
 18. Юнг К. Дух и жизнь. М., 1996.

**THE MAIN SHAPING ASPECTS
OF DELINQUENT PERSONALITY IN WESTERN PHILOSOPHY**

Vitalij Biletskiy

*Donetsk State Academy of Management, Cheluskintsiy Street, 174,
83000 Donetsk, Ukraine, tel. office: (062) 3370480*

Actuality of research of delinquent personality is coursed due to needs to reform the Ukrainian Law Institutions related to which such personality is the activity object. The investigation of the useful ways to reform the Law system involves philosophical approaches that have been deliberated in the West. It needs to consider epistemological and axiological elements in the structure of person's change and development. It is significant to analyse main philosophical theories related to terms of personality growth which have left unknown for Ukrainian public.

Key words: delinquent personality, theories of personality, individuality, social relations.

Стаття надійшла до редколегії 27.09.2001

Прийнята до друку 14.11.2001